

A Comparative Analysis of Two Persian Translations of Kalila and Dimna (Case Study: The Story of the Apes)

Fahime Marani *

S. Mohammad Reza Ibnorrasool**

Mohsen Mohamadi Fesharaki***

Abstract

This study seeks to adapt the narrative of The Apes in Kalila and Dimna with two Persian translations of Nasrallah Monshi and Muhammad Bukhari written in the 6th century AH. The authors have attempted to analyze these two translations in a descriptive-comparative way and to pay particular attention to their method of lexical equivalence. Also, in particular, the translation of the term ‘Yara’ah’ has been taken into account in this narrative, as if one of the translators has failed to translate it. One of the most important results of this research is that Nasrallah Monshi tries to create new templates in the target language for the transfer of concepts expressed in the source language, so that no part of the form and meaning disappears. He has therefore begun to invent new texts. But, Muhammad Bukhari has translated the original Arabic text into Persian as far as possible, and his translation is closer to the Arabic text of Ibn al-Muqaffa’. Also, Muhammad Bukhari also tends to be more in line with Persian equivalents in terms of vocabulary, but Arabicism in Nasrallah Monshi’s translation (the use of Arabic vocabulary, an affirmation of verses, proverbs and greedy poems), is more common.

Introduction

This study is about the correspondence of Bozanagan (Hamdungan) anecdote of Kalila and Dimna with Persian translations by Nasrollah Monshi and Mohammad Ibn Abdullah Bokhari and attempts to provide an analytical view of the lexical equivalents in this anecdote. Among the anecdotes, there must be a brief anecdotal selection that the Arabic vocabulary of two Persian translations was compared in the form of an article.

In addition, we preferred to choose an anecdote with a highlight. This anecdote is a complete in terms of structure and narrative, and there is a notable interpretation (the word ‘idiom’) in which one of the two translators of the Kalila and Dimna has failed in its translation. In translating this anecdote, translators sometimes translate the Arabic word of the source text into a more notional Arabic word for Persian speakers and sometimes use the same word or a Persian word for translation.

---

* PhD Candidate, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran

** Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Foreign Languages, University of Isfahan, Isfahan, Iran

*** Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, Isfahan, Iran

Material & Methods

The recognition and extrapolation of the Arabic words in the above translations, the categorization and then the comparison with the Arabic vocabulary of the source text were done to specifically answer the following two questions: How much is the use of Arabic vocabulary in the Persian translation of Kalila and Dimna? Secondly, are the Arabic words of the target text exactly same as Arabic words of the source text? Or, has the translator chosen more Arabic familiar words for them the Persian equivalence of the Arabic words?

The difference of this study with other researches is sentence by sentence analysis about the style difference of two translations. After that, the application of Arabic words in two translations and their differences with Arabic vocabulary of the source text is checked with statistical analysis. Also at the same time, the superiority of each translator against the other one, illustrated over the lexical equality by giving an example.

Discussion of Results & Conclusions

One-third of Arabic words of translations were exactly the same as the Arabic words in the source text, indicating that those words were still used in their original meaning in Persian at that time. Monshi's contribution to the use of these words is more than Bokhari.

Keywords

Kalila and Dimna, Ibn al-Muqaffa', Nasrallah Monshi, Bidpaye's Stories, Muhammad Bukhari, Yara'ah.

References

- Akbariyan Rad, A. (Ed.) (2006). *Shahnameh Ferdosi Based on Version by Julius von Mohl*. Tehran: Elham Publication.
- Alem Zade, H. (Ed.) (1987). *Taj Al-masader*. Tehran: Cultural Studies and Researches Institute.
- Attar, A. A. (Ed.) (1986). *Al-sehah: Taj Al-logha Va Sehah Al-arabiyya*. Beirut: Dar Al-elm Le Al-malayin.
- AyatollahZade, M. (Ed.) (1994). *Adabiyate Tatbighi*. Tehran: Amirkabir Publication.
- Aziziyan Porgu, E. (2010). *The Adaptive Comparison of Two Translation of Kalila and Dimna by Nasrollah Monshi and Abdollah Al-Bokhari from Arabic Text by Ebn Al-moghafa*. MA Thesis, Tabriz Tarbiyat Moa'llem University.
- Azzam, A. & Hossein, T. (Ed.) (2012). *Kalila Va Dimna*. Cairo: Hindavi Le al-Ta'lim Va al-saghafa Institute.
- Bahar, M. (1977). *Sabkshenasi*. Tehran: Amirkabir Publication.
- Binesh, T. (Ed.) (1995). *Ketab Al-masader*. Tehran: Alborz Publication.
- Ebnorrasool, M. (2006). *Correction, translation and description of some problems of Ghazi Nezam Al-din Esfahani Qasaeds*. Ph.D. Thesis, Department of Language and Literature, Ferdowsi University of Mashhad, Iran.
- Ebnorrasool, M. (2002). Ghazi Nezam Al-din Esfahani (The bilingual poet of 7th Century). *Journal of Literature and Humanities Department of Isfahan University*, 29, 145-189.
- Ebn Manzour, M. (1987). *Lesan Al-arab*, Beirut, Dar Sader.

- Foruzanfar, B. (1940). *Farhang Tazi be Parsi*. Tehran, Majles Publication.
- Ghazi Khan, B. (1971). *Dostur Al-ekhvan*. Corrected by Saeid Najafi Asadollahi, Tehran: Iran Culture Foundation.
- Hadizade, R. (Ed.) (2001). *Dostour Al-logha Al-mosamma be Al-khalas*. Tehran: Humanities and Cultural Studies Research Institute.
- Heydari, A. (2007). Surveying of Some Differences of Kalila Va Dimna by Nasrollah Monshi and Arabic Translation by Ebn Al-moghafa' and Bidpay's Stories and Panjakiyane. *Al-zahra University's Quarterly Journal of Humanities*, 17(68), 45- 61.
- Hoseyni Zobaydi, M. (1998). *Taj Al-arus Men Javaher Al-ghamus*. Kuwait: Al-ershad Va Al-anba Ministry.
- Imani, B. (Ed.) (2011). *Sharhe Akhbar Va Abyat Va Amsale Arabi Kalila Va Dimna*. Tehran: Sokhan Publication.
- Jahanbakh, J. (2008). Effective Theoretical Reflections in Correcting Literary Texts. *Ayine Miras*, 6(3), 24- 73.
- Khatibi, H. (1987). *Fanne Nasr Dar Adab Farsi*. Tehran: Zavvar Publications.
- Khosravi, Z. (Ed.) (2001). *Adabiyate Tatbighi*. Tehran: Farzan Publication.
- Mahjub, M. (1970). *Darbareye Kalila va Dimna*. Tehran: Kharazmi Publication.
- Modarres Sadeghi, J. (Ed.) (1996). *Ajayebe Al-makhlouhat*. Tehran: Markaz Publication.
- Momtahan, M., Lak, I. (2013). The Role of Translation in Comparative Literature and Contemporary Storytelling (Emphasis on the Persian and Arabic Literature). *Journal of Translation Research in Arabic Language and Literature*, 3(9), 119-141.
- Monshi, N. (2013). *Kalila and Dimna*. Corrected by Mojtaba Minovi. Tehran: Sales Publication.
- Natel Khanlari, P., & Roshan, M. (Ed.) (1990). *Dastanhaye Bidpay*. Tehran: Kharazmi Publication.
- Nazari Monazzam, H. (2010). Comparative Literature: Definition and Research Bases. *Journal of Comparative Literature*. 1(2), 221-238.
- O'fi, M. (1982). *Lobab Al-albab*. Tehran: Fakhr-e Razi Publication.
- Omodi Najafabadi, J. A. (Ed.) Maydani, A. (1998). *Al-asma Fi Al-asma*. Tehran: Osveh Publication.
- Ravaghi, A. (Ed.) (2006). *Takmelat Al-asnaf*. Tehran: Cultural Glories and Works Association.
- Safa, Z. (1984). *Tarikh Adabiyat Iran*. Tehran, Amirkabir Publication.
- Saleh Ramsari, M. (1990). *Selection of Kalila Va Dimna*. Tehran, Amirkabir Publication.
- Sedghi, H. Kazemzade R. Aziziyan Porgu, E (2014a). Study of Verbal and Semantic Similarities and Differences of Kalila and Dimna in Translations by Ebn Al-moghafa, Nasrollah Monshi And Mohammad Ebn Abdollah Al-Bokhari. *2nd Adaptive Literature Conference, Razi University of Kermanshah*, 955- 978.
- Sedghi, H. Kazemzade R. Aziziyan Porgu, E. (2014b). General Adoption of Parts of Three Translation of Kalila and Dimna, and Analysis Sources And Subjects of These Parts", *Razi University Adaptive Literature Journal*. 3(12), 39-63.

- Shoa'r, J. (2011), *Rudaki's Poetry Collection*. Tehran: Ghatreh Publication.
- Taher, Gh. (Ed.) (1971). *Ghanoune Adab*. Tehran: Iran Cultural Foundation.
- Zanjani, B. (2008). A Review on Kalila and Dimna by Edition of Mojtaba Minovi. *Journal of Persian Language and Literature*, 4(10), 101-111.
- Zanjani, B. (Ed.) (2001) *Sharaf Name*. Tehran: Tehran University.
- Zamakhshari, M. (1963). *Moghaddama Al-adab (Pishroye Adab)*. Al-ghesm Al-sani, KusheshL, Sayyed Mohammad Kazem Emam, Tehran: Tehran University.
- Zeyf, Sh. (1966). *Tarikh Al-adab Al-arabi*. Cairo: Dar Al- maa'ref.
- Ziyaei, F. (2008). *The Comparison of Two Literary Works, Kalila and Dimna by Nasrollah Monshi and Bidpay's Stories by Mohammad Bokhari*. MA Thesis, Department of Persian Language and Literature, Sistan va Baluchestan University, Iran.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره اول (پیاپی ۴۵)، بهار ۱۳۹۹، صص ۱-۲۲

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۱/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۴/۱۰

doi: [10.22108/RPLL.2019.116203.1478](https://doi.org/10.22108/RPLL.2019.116203.1478)

تحلیل مقایسه‌ای دو ترجمه فارسی کلیله و دمنه

(بر پایه حکایت بوزنگان / حمدونگان)

فهیمة مارانی * - سید محمدرضا ابن الرسول ** - محسن محمدی فشارکی ***

چکیده

این پژوهش در پی تطبیق حکایت بوزنگان کلیله و دمنه با دو ترجمه فارسی قرن ششم هجری، یعنی ترجمه‌های نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری است. نگارندگان کوشیده‌اند تا با روش توصیفی - تطبیقی این دو ترجمه را از نظر ساختاری تحلیل کنند و در ضمن آن به طور خاص به شیوه آنها در برابری واژگانی نیز توجه داشته باشند. همچنین به ویژه به ترجمه واژه «یراعه» در این حکایت توجه شد؛ زیرا گویی یکی از مترجمان در ترجمه آن به خطا افتاده است. از مهم‌ترین نتایج این پژوهش آن است که نصرالله منشی می‌کوشد تا برای انتقال مفاهیمی که در زبان مبدأ بیان شده است، قالب‌های تازه‌ای در زبان مقصد بیافریند؛ به طوری که هیچ بخشی از صورت و معنی از میان نرود؛ به همین سبب به ابداع متنی تازه دست زده است؛ ولی محمد بخاری تا حد امکان اصل متن عربی را به فارسی برگردانیده و ترجمه او از نظر سبک نوشتار و ساده‌نویسی به متن عربی ابن مقفع نزدیک‌تر است. همچنین بخاری در برابری واژگان، بیشتر به معادل‌های فارسی گرایش دارد؛ ولی در ترجمه منشی، عربی‌گرایی (کاربرد واژگان عربی، استشهاد به آیات، امثال و اشعار تازی) بیشتر دیده می‌شود.

واژه‌های کلیدی

کلیله و دمنه؛ ابن مقفع؛ نصرالله منشی؛ داستان‌های بیدپای؛ محمد بخاری؛ یراعه

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عربی دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران marani.f.87@gmail.com

** استاد زبان و ادبیات عربی دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول) ibnorrasool@yahoo.com

*** دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران fesharaki311@yahoo.com

Copyright © 2020, University of Isfahan. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>), which permits others to download this work and share it with others as long as they credit it, but they cannot change it in any way or use it commercially.

مقدمه

یکی از زمینه‌های پژوهش‌های تطبیقی و مقایسه‌ای بررسی ترجمه‌های یک متن ادبی به زبان‌های گوناگون است. در این میان *کلیله و دمنه* جایگاه برجسته‌ای دارد. «*کلیله و دمنه* اثری ادبی و اخلاقی است که از قدیم‌ترین و معروف‌ترین متون ادبیات جهان به شمار می‌رود و تاکنون به بسیاری از زبان‌های مختلف عالم ترجمه شده است و به لحاظ کثرت و اهمیت ترجمه‌ها از مبانی ادبیات تطبیقی محسوب می‌شود» (صالح رامسری، ۱۳۶۹: ۵). طه ندا معتقد است ادبیات مؤثرترین وسیله برای آشنایی ملت‌ها با یکدیگر است و «یکی از فواید مطالعه و پژوهش در زمینه ادبیات تطبیقی افزونی تفاهم و نزدیک شدن ملت‌ها به یکدیگر است» (۱۳۸۰: ۱۷). پژوهش تطبیقی در آثاری مانند *کلیله و دمنه* که مختص و محدود به جوامع اسلامی نیست، می‌تواند حتی باعث ارتباط و تفاهم بیشتر بین مسلمانان و دیگران شود. محمد غنیمی هلال و طه ندا از *کلیله و دمنه* را اثری دانسته‌اند که جزو موضوعات مهم ادبیات تطبیقی است (هلال، ۱۳۷۳: ۲۲۶-۲۳۰؛ ندا، ۱۳۸۰: ۱۱۹-۱۲۱). این اهمیت تا بدانجاست که محمدجعفر محجوب علت پیدایش ادبیات تطبیقی را کتاب *کلیله و دمنه* می‌داند (۱۳۴۹: ۲۰).

زمینه‌های تحقیق در ادبیات تطبیقی گسترده و متعدد است. مهم‌ترین این زمینه‌ها عبارت است از: «پژوهش در باب وام‌واژه‌ها، ادبیات ترجمه و بررسی مترجمان به‌عنوان واسطه‌های انتقال پدیده‌ها و آثار ادبی به دیگر ملت‌ها، بررسی سرگذشت انواع ادبی، مطالعه منابع خارجی یک اثر یا نویسنده» (نظری منظم، ۱۳۸۹: ۲۲۵). معمولاً هر اثری که با ترجمه از زبانی به زبان دیگر و از فرهنگی به فرهنگ دیگر انتقال می‌یابد، متناسب با ارزش‌ها و فرهنگ سرزمین مقصد دچار تغییراتی می‌شود. شوقی ضیف عوامل این تغییرات را - دست‌کم در حوزه ادب عرب - دو مورد کلی می‌داند: راه ترجمه، عربی‌زبان شدن ملت‌های خاورمیانه (ضیف، ۱۹۶۶ م: ۴۴۱). بخش عمده‌ای از پژوهش‌های تطبیقی لغت‌پژوهی است. واژه‌ها و اصطلاحات در جابه‌جایی و کوچ خود از ملتی به ملت دیگر بر میزان روابط و پیوندهای موجود میان ملت‌ها دلالت می‌کند. ما نیز در این پژوهش با بررسی وام‌واژه‌های عربی دخیل در ترجمه فارسی حکایتی از *کلیله و دمنه* گوشه‌ای از این پیوند و رابطه را روشن‌تر نشان می‌دهیم.

این پژوهش در زمینه تطبیق حکایت بوزنگان (حمدونگان) *کلیله و دمنه* عربی با ترجمه‌های فارسی نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری است. نویسندگان می‌کوشند دیدگاهی تحلیلی درباره معادل‌های واژگانی در این حکایت ارائه دهد. از میان حکایت‌ها باید حکایتی کوتاه انتخاب می‌شد که بتوان واژگان عربی موجود در دو ترجمه فارسی آن را در قالب یک مقاله مقایسه کرد. علاوه بر این ترجیح دادیم حکایتی انتخاب شود که نکته برجسته‌ای هم در آن باشد. این حکایت از نظر ساختار و روایت، حکایت کاملی است و تعبیر درخور توجهی (واژه‌ی پراعه) در آن است که یکی از دو مترجم *کلیله* در ترجمه آن به خطا افتاده است. مترجمان در ترجمه این حکایت گاهی واژه عربی متن مبدأ را به واژه عربی مفهوم‌تر برای فارسی‌زبانان برگردانیده‌اند و گاهی از همان واژه و یا از واژه‌ای فارسی در ترجمه استفاده کرده‌اند. بنابراین نخست بازنشانی و بیرون‌نوشت کلمات عربی در ترجمه‌های یادشده و سپس دسته‌بندی و آنگاه مقایسه با واژه‌های عربی متن مبدأ صورت گرفته است تا به‌طور مشخص به این دو پرسش پاسخ داده شود: (۱) میزان استفاده از واژگان عربی در ترجمه فارسی *کلیله و دمنه* چقدر است؟ (۲) آیا واژه‌های عربی متن مقصد دقیقاً همان واژه‌های عربی متن مبدأ است یا مترجم واژه‌های عربی مانوس‌تری را برای آنها برگزیده است و یا برابرنهاده‌ای فارسی را معادل آن واژه عربی قرار داده است؟

اهمیت ترجمه کلیله و دمنه

داد و سندهای ادبی میان ادیبان عربی و فارسی با ترجمه آثار پهلوی به زبان عربی در دوره عباسیان و ترجمه آثار عربی به زبان فارسی بعد از اسلام آغاز شد. بی‌گمان این ترجمه‌ها در تحول نثر علمی و ادبی دو زبان تأثیر ژرفی داشت و می‌توان گفت نثر ادبی فارسی با ترجمه کلیله و دمنه به پختگی رسید (ممتحن و لک، ۱۳۹۲: ۱۲۱). اصل کتاب کلیله و دمنه به زبان هندی با نام پنجه تتره است. برزویه طبیب مروزی به دستور انوشیروان، پادشاه ساسانی آن را به پارسی پهلوی درآورد. پس از آنکه در زمان ساسانیان از زبان سانسکریت به پهلوی ترجمه شد، در نیمه قرن دوم هجری، ابن مقفع متن پهلوی کلیله و دمنه را به عربی ترجمه کرد و این کتاب عربی مأخذ ترجمه به بیشتر زبان‌ها در سراسر جهان شد. متن پهلوی کلیله و دمنه متأسفانه از بین رفته است؛ اما متن عربی آن برای نخستین بار به کوشش سیلواستر دوساسی خاورشناس فرانسوی از روی نسخه‌های متعددی که فراهم آورده بود، در سال ۱۸۱۶ میلادی در پاریس چاپ شد.

فردوسی در باب کلیله و دمنه ابیاتی سروده و ضمن اشاره به ویژگی حکمت‌گرایی در کلیله و دمنه معتقد است این کتاب با علم و استدلال، اهل علم را هدایت می‌کند:

کتابی است ای رای گسترده‌کام   که آن را به هندی کلیله است نام
به مهر است با ارج در گنج شاه   به رای و به دانش نماینده راه
(فردوسی، ۱۳۸۵: ۵۹۱)

«در دنیای علم و ادب هیچ کتابی را سراغ نداریم که مانند کلیله و دمنه مستطاب در طول قرون و تمادی شهر و سنین و در نزد ملل مختلف و صاحبان آداب گوناگون تا این اندازه دوام آورده و هنوز هم پس از سیزده چهارده قرن که از ظهور و شهرت آن می‌گذرد باز تازه و در نزد خاص و عام بلندآوازه است» (بهار، ۱۳۵۶، ج ۲: ۲۵۳). اهمیت آن در خود کتاب چنین ذکر شده است: چند فایده در آن حاصل آمد؛ پند و حکمت و لهو و هزل به هم پیوست تا حکما برای استفادت آن را مطالعت کنند و نادانان برای افسانه خوانند و احداث متعلمان به ظن علم و موعظت نگرند (منشی، ۱۳۹۲: ۳۸-۳۹). عوفی در لباب‌الالباب ضمن تعریف از نثر این کتاب، کلیله و دمنه را دستمایه همه نویسندگان و ادیبان می‌داند و بر این نکته تأکید می‌کند که مردم و ادیبان به این کتاب بیش از هر کتابی توجه داشته‌اند (۱۳۶۱، ج ۱: ۹۳).

مشهورترین ترجمه این کتاب به زبان فارسی، ترجمه نصرالله منشی است. «ترجمه منشی در زمان خود چنان رواج یافت که در طی قرن‌های بعد نه تنها مورد تقلید و اقتباس‌های فراوان قرار گرفت، بلکه بارها نیز نویسندگان دیگر متن آن را بدون توجه به متن عربی ابن مقفع هریک به شیوه خود تحریر و تهذیب کردند که معروف‌ترین آنها انوار سهیلی حسین واعظ کاشفی است» (بخاری، ۱۳۶۹: ۱۳). ذبیح‌الله صفا درباره نثر ابوالمعالی نصرالله منشی چنین می‌گوید: «این ترجمه با نثر منشیانه بلیغ و استشهادها و تمثیلات لطیفی که در آن به کار رفته و آرایش‌هایی که دارد، از روزگار قدیم مورد توجه و مراجعه مترسلان قرار گرفت. ابوالمعالی در اثر پایبند شدن به برخی از قیود مانند موازنه در اجزاء جمله‌ها و عبارات و ایراد سجع‌های ناقص و آوردن مترادفات متوازن و استشهاد به آیات و امثال و اشعار تازی و پارسی و امثال این امور، کتاب خود را در شمار اولین نمونه‌های نثر مصنوع پارسی درآورده است» (۱۳۶۳: ۴۰۱). برای نمونه خطیبی در کتاب فن نثر خود عطف متوالی جملات به یکدیگر را از ویژگی‌های سبکی کلیله و دمنه می‌داند (۱۳۶۶: ۴۵۶-۴۵۹). تا همین دهه‌های اخیر یگانه متنی که از کتاب ابن مقفع به زبان فارسی وجود داشت، همان ترجمه معروف ابوالمعالی نصرالله منشی بود که مورد اقتباس و تحریر و تهذیب متعدد واقع شده است و کسی از ترجمه دیگر این کتاب به زبان

فارسی اطلاعاتی نداشت. تا آنکه در سال ۱۹۶۱ میلادی آقای فهمی ادهم قره‌تای در فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه موزه توپقاپو سرای (استانبول) از دیگر ترجمه فارسی این کتاب به اجمال اطلاعی داد. ترجمه بخاری که نسخه منحصر به فرد آن (به شناسه: ۷۷۷ Yazmalar Y) در کتابخانه یاد شده محفوظ است، به فرمان یکی از اتابکان موصل در نیمه اول قرن ششم هجری انجام یافته و تاریخ کتابت آن نیز بسیار به زمان ترجمه و تحریر آن نزدیک بوده است. محمد بن عبدالله بخاری برخلاف نصرالله منشی گرد عبارت پردازی و استناد به آیات قرآنی و احادیث و اخبار و ابیات تازی و فارسی نگشته و تنها به نقل عین عبارات ابن مقفع بسنده کرده است؛ او به این معنی اشاره دارد و می‌نویسد: «هرچند که خاطر در زیادت بسی یاری می‌داد، اما بر موجب فرمان عالی اعلاه الله (اتابک سیف‌الدین غازی) بر عین کتاب اختصار کرده آمد» (بخاری، ۱۳۶۹: ۲۱).

پیشینه پژوهش

پیش از این پژوهشگران بسیاری درباره کلیله و دمنه و تطبیق آن با کتاب‌های مشابه، آثاری نوشته‌اند. در انجام این مقاله به مطالعه کتاب‌هایی مانند ادبیات تطبیقی محمد غنیمی هلال، الأدب المقارن طه ندا و همچنین چند نسخه از کلیله و دمنه عربی ابن مقفع و ترجمه‌های فارسی نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری توجه شده است. همچنین مقالات و پایان‌نامه‌های زیر مطالعه شد:

- «بررسی بعضی اختلاف‌های کلیله و دمنه نصرالله منشی با ترجمه عربی ابن مقفع و داستان‌های بیدپای و پنجاکیانه» (حیدری، ۱۳۸۶). در این مقاله پژوهشگر به‌طور خلاصه به برخی از کاستی‌ها، نارسایی‌ها و لغزش‌های ترجمه نصرالله منشی پرداخته است. او تغییراتی را که منشی در ترجمه خود ایجاد کرده است به سه بخش اضافات و حذفیات و اختلافات تقسیم کرده و بیشتر پرداختن به بخش سوم، مدنظر او بوده است.

- «تطبیق کلی ابواب سه ترجمه کلیله و دمنه و تحلیل منشأ و موضوعات ابواب آن»، مقاله مشترک از حسین صدقی، رسول کاظم‌زاده و عیسی عزیزیان پرگو (۱۳۹۲) است. در این مقاله نگارندگان به تطبیق کلی ابواب کلیله و دمنه با ترجمه‌ها پرداخته‌اند. سپس منشأ و موضوعات ابواب کلیله و ابواب هندی‌الأصل و غیرهندی و راز تفاوت ترجمه‌ها را تحلیل کرده‌اند. هدف آنها معرفی تشابهات و تفاوت ترجمه‌ها، معرفی کلی کلیله و دمنه و تأثیر و تأثر آن بوده است.

- «بررسی تشابهات و تفاوت‌های لفظی و معنایی کلیله و دمنه در ترجمه‌های ابن مقفع، نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری»، مقاله مشترک از حسین صدقی، رسول کاظم‌زاده و عیسی عزیزیان پرگو (۱۳۹۳) است. موضوع اصلی این مقاله مقایسه تطبیقی تشابهات و تفاوت‌های معنایی کلیله و دمنه عربی ابن مقفع با ترجمه‌های فارسی نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری است. این پژوهش به بررسی سه ترجمه از نظر عنوان ابواب و حکایات، شیوه بیان و نتیجه‌گیری آنها، تعداد حکایات و ابواب، تفاوت در معنا و ابهام معنایی پرداخته است.

- پایان‌نامه «مقایسه تطبیقی دو ترجمه کلیله و دمنه نصرالله منشی و عبدالله بخاری با متن عربی ابن مقفع» (عزیزیان پرگو، ۱۳۸۹) کوششی در زمینه بررسی تأثیر و تأثرهای ادبیات فارسی و عربی از هم و نیز تطبیق کلی و جزئی کلیله و دمنه عربی ابن مقفع با ترجمه‌های فارسی نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری است. نویسنده در این پژوهش ابتدا ابواب و حکایات را با همدیگر مطابقت داده است و در مراحل بعدی، به بررسی تشابهات و اختلافات لفظی و معنایی در جزئیات حکایات پرداخته و آنگاه دیدگاهی تحلیلی درباره منشأ و موضوع ابواب و نیز راز تفاوت ترجمه‌ها ارائه کرده است.

– پایان‌نامه با عنوان مقایسه دو اثر ادبی کلیله و دمنه نصرالله منشی و داستان‌های بیدپای محمد بخاری (ضیایی، ۱۳۸۷). در این اثر، پژوهشگر دو اثر ادبی کلیله و دمنه نصرالله منشی و داستان‌های بیدپای محمد بخاری را از نظر سبک شناختی با هم مقایسه کرده است. پس از بیان نثر فارسی و انواع آن، به بررسی سطح فکری، زبانی، ادبی و ویژگی‌های سبکی این دو اثر پرداخته است.

چنانکه گذشت هیچ‌یک از این مقالات و پایان‌نامه‌ها دو ترجمه کلیله و دمنه را از نظر کاربست واژگان عربی در آن مقایسه نکرده است. نیز هیچ‌کدام به‌طور مستقل و تفصیلی به بررسی و تطبیق حکایت بوزنگان با ترجمه فارسی آن نپرداخته است. تفاوت این مقاله با دیگر پژوهش‌ها این است که در پژوهشی مستقل و متمرکز و جمله‌به‌جمله – و نه به شکلی کلی – دیدگاهی تحلیلی درباره تفاوت سبکی دو ترجمه ارائه می‌کند و آنگاه در یک مقایسه و تحلیل آماری، میزان به‌کارگیری واژه‌های عربی در دو ترجمه و تفاوت آنها با واژگان عربی متن مبدأ بررسی می‌شود؛ همچنین در ضمن آن، با ارائه نمونه‌ای برتری یکی از دو مترجم بر دیگری در برابری واژگانی نشان داده می‌شود. این سه مورد، ویژگی‌های برجسته این پژوهش است که در هیچ‌یک از آثار پیش‌گفته بدان پرداخته نشده است.

۳-۱ هدف پژوهش

هدف از انجام این پژوهش بررسی حکایت بوزنگان و مقایسه دو ترجمه از نظر برابری واژگانی و میزان التزام دو مترجم به استفاده از واژگان عربی یا فارسی است که آیا مترجم همان واژه عربی متن مبدأ را عیناً در ترجمه منتقل کرده یا واژه عربی مفهوم‌تری برای فارسی‌زبانان به کار برده و یا از یک واژه فارسی استفاده کرده است؟

حکایت بوزنگان

متن عربی حکایت

و إنما حلیة الملوك و زینتهم قرابینهم أنیکثروا و یصلحوا، و إنك أردت ألابدنو من الأسد غیرك، و إنما السلطان بأصحابه و أعوانه كالبحر بأواجه، و من الحمق التماس الإخوان بغير الوفاء، و الأجر بالریاء، و مودة النساء بالغلظة، و نفع المرء نفسه بضر الناس، و الفضل و العلم بالدعة و الخفض، و لكن ما غناء هذه المقالة و جدا هذا التانیب؟ و أنا أعرف أن الأمر فيه كما قال الرجل للطائر: لا تلتمس تقویم ما لا یعتدل، و لا تبصر من لا یفهم. فقال دمنة: و کیف كان ذلك؟ قال کلیلة: زعموا أن جماعة من القردة كن فی جبل، فرأین فی لیلة باردة یراعة فحسبنا ناراً، فجمعن حطباً فوضعهن علیها و جعلن ینفخن بأفواههن و یروحن بأیدیهن، و قرب ذلك الموضع شجرة علیها طائر، فقال لهن: لا تتعبن أنفسكن فإن الذی ترین لیس بنار كما تحسبن، فلم یسمعن منه و لم یطعنه. فلما طال ذلك علیه، نزل إلیهن، فمر به رجل فقال: أیها الطائر، لا تلتمس تقویم ما لا یعتدل، و تبصیر من لا یفهم؛ فإن الحجر الذی لا یقدر علی قطعه لا تجرب به السیوف، و العود الذی لا ینحني لا یعالج حنیه، فإن من فعل ذلك ندم؛ فلم یلتفت إلی قوله، و دنا منهن لیبصرهن، فتناولهن بعضهم و ضرب به الأرض فقتله، فهذا مثلك فی قلة الانتفاع بالموعظة (ابن‌المقفع، ۲۰۱۲ م: ۱۰۱).

ترجمه فارسی محمد بن عبدالله بخاری

و بدان که آرایش^۱ پادشاه به لشکر و وزیران باشد و به کارگران و تو خواستی که به شیر جز تو هیچ‌کس نزدیک نبود و پیش او جز تو کسی را سخن نرود، و شکوه دولت به سیاست بود همچنانکه سهم دریا در موج است. هرچند ای برادر من بگفتم و سخت بگفتم و سرزنش تو از اندازه ببردم و تو را راه ادب و صحبت ملوک بازنمودم، می‌دانم که هیچ سود ندارد، چنانکه آن مرد آن پرنده را گفت که به راست کردن آنچه راستی نپذیرد مکوش، و از آن که بی‌خرد بود

خرد منیوش که رنج بری و هیچ بری حاصل نگردد. دمنه گفت آن چگونه بوده است؟ کلیده گفت که آورده‌اند در حکایات که گروهی از حمدونگان شب‌تابی دیدند و بر وی گرد آمدند، پنداشتند که آتش است، و از هر سویی هیزم گرد آوردند و برنهادند و دمیدند و هرچند بیش دمیدند، به هیچ مقصودی نرسیدند؛ زیرا که چون رنج بدان جایگاه بری که نشاید، هیچ بری حاصل نگردد. و در همسایگی ایشان مرغی بود. آواز برآورد؛ گفت: ای بیچارگان، عمر خود به باد مدهید و بدین شب‌تاب رنج مبرید که این آتش نیست. نشنیدند. از درخت به زیر آمد که برود و ایشان را پند دهد. مردی از آن جایگاه بگذشت و گفت: ای مرغ، رنج مبر بر آن که به راه نیاید و به راستی مکوش آن را که در نهاد او سستی بود. سنگی که بریدن نتوان، بر وی شمشیر آزمودن شرط نیست، و چوبی که خم نگیرد، راستی هم نپذیرد؛ و هر که رنج بیهوده برد، به‌ناچار پشیمانی خورد و از کرده کیفر برد. و آن مرغ نیز نپذیرفت و پیش رفت که حمدونگان را از آن کار باز دارد، حمدونه‌ای را خشم آمد، درجست و او را بگرفت و بر زمین زد و بکشت. اکنون ای دمنه، این مثال تو است که نه از ادب خودت سود هست و نه پندت سود می‌دارد (بخاری، ۱۳۶۹: ۱۲۱).

ترجمه فارسی نصرالله منشی

و زینت و زیب ملوک، خدمتگزاران مهذب و چاکران کافی کاردان‌اند. و تو می‌خواهی که کسی دیگر را در خدمت شیر مجال نیفتد و قربت و اعتماد او بر تو مقصور باشد. و از نادانی است توقع دوستان مخلص بی وفاداری، و رنج کشی و چشم‌داشتن ثواب آخرت به ریا در عبادت، و معاشقت زنان به درشت‌خویی و فظاقت، و طلب منفعت خویش در مضرت دیگران، و آموختن علم به آسایش و راحت. لکن در این گفتار فایده‌ای نیست. چون می‌دانم که در تو اثر نخواهد کرد. و مثل من با تو چنان است چون آن مرد که آن مرغ را می‌گفت که رنج مبر در معالجت چیزی که علاج نپذیرد که گفته‌اند: «دواء النوک لیس له دواء». دمنه پرسید که چگونه؟ گفت: آورده‌اند که جماعتی از بوزنگان در کوهی بودند، چون شاه سیارگان به افق مغربی خرامید و جمال جهان‌آرای را به نقاب ظلام بپوشانید، سپاه زنگ به غیبت او بر لشکر روم چیره گشت و شبی چون کار عاصی روز محشر درآمد. باد شمال عنان گشاده و رکاب گران کرده بر بوزنگان شبیخون آورد. بیچارگان از سرما رنجور شدند. پناهی می‌جستند. ناگاه نی‌پاره‌ای دیدند در طرفی افکنده، گمان بردند که آتش است، هیزم بر آن نهادند و می‌دمیدند. برابر ایشان مرغی بود بر درخت بانگ می‌کرد که آن آتش نیست. البته بدو التفات نمی‌نمودند. در این میان مردی آنجا رسید، مرغ را گفت: رنج مبر که به گفتار تو یار نباشند و تو رنجور گردی و در تقویم و تهذیب چنین کسان سعی پیوستن همچنان است که کسی شمشیر بر سنگ آزمایشد و شکر در زیر آب پنهان کند. مرغ سخن وی نشنود و از درخت فروآمد تا بوزنگان را حدیث نی بهتر معلوم کند، بگرفتند و سرش جدا کردند. و کار تو همین مزاج دارد و هرگز پند نپذیری و عظمت ناصحان در گوش نگذاری (منشی، ۱۳۹۲: ۱۱۶).

نتایج بررسی کلمات

با توجه به تصرفات دو مترجم در کاهش و افزایش کلمات و عبارات در ترجمه فارسی، برای فراهم‌آوردن فهرست بسامدی کلمات، تنها جمله‌هایی از متن بررسی شد که هر دو مترجم به ترجمه آن پرداخته‌اند؛ زیرا گاهی برخی از جملات را بخاری یا منشی ترجمه نکرده است.

تعداد کل واژگان این حکایت در ترجمه بخاری حدود ۲۹۰ واژه است که از این تعداد ۲۷۷ واژه فارسی و ۱۳ واژه عربی است. همچنین تعداد کل واژه‌های به‌کاررفته در ترجمه منشی حدود ۲۶۰ واژه است که از این تعداد ۲۱۶ واژه

فارسی و ۴۴ واژه عربی است. جدول زیر درصد این کلمات را با توجه به بسامد آنها نشان می‌دهد:

جدول ۱: بسامد واژگان فارسی و عربی در ترجمه حکایت

ترجمه منشی	ترجمه بخاری	نوع کلمات
۲۱۶	۲۷۷	کلمات فارسی
۴۴	۱۳	کلمات عربی
۲۶۰	۲۹۰	کل
۸۳	۹۵/۵	درصد کلمات فارسی
۱۷	۴/۵	درصد کلمات عربی

تحلیل ساختاری و بلاغی

در اینجا جمله‌به‌جمله متن عربی را با دو ترجمه تطبیق می‌دهیم. پیش از مقایسه متن با دو ترجمه، یادکرد این نکته بایسته است که افزوده‌های مترجمان بر ترجمه متن اصلی در میان دو کمان قرار گرفته است.

و إنما حلیة الملوك و زینتهم قرابینهم أن یكثروا و یصلحوا.

جمله خبری است.

تشبیه بلیغ: قرابین شاه به زینت و زیور او تشبیه شده‌اند.

* ترجمه بخاری: و بدان که آرایش پادشاه به لشکر و وزیران باشد و به کارگران.

حکایت با فعل انشایی «بدان» آغاز شده است.

بخاری دو فعل آن‌یکثروا و یصلحوا را ترجمه نکرده است.

تشبیه بلیغ: لشکر، وزیران و کارگران مانند آرایش برای پادشاه هستند.

** ترجمه منشی: و زینت و زیب ملوک، خدمتگزاران مهذب و چاکران کافی کاردان‌اند.

جمله خبری است.

تشبیه بلیغ: «خدمتگزاران مهذب و چاکران کافی کاردان» به «زینت» تشبیه شده است.

و إنك أردت ألایدنو من الأسد غیرك.

جمله خبری است.

* ترجمه بخاری: و تو خواستی که به شیر جز تو هیچ‌کس نزدیک نبود (و پیش او جز تو کسی را سخن نرود).

هر دو جمله خبری است.

سجع متوازی: «نرود» و «نبود» سجع متوازی است؛ زیرا در وزن و روی یکسان هستند.

** ترجمه منشی: و تو می‌خواهی که کسی دیگر را در خدمت شیر مجال نیفتد و قربت و اعتماد او بر تو مقصور

باشد.

هر دو جمله خبری است.

سجع مطرف: «نیفتد» و «باشد» سجع مطرف است؛ زیرا تنها در روی و حرف پایانی مشترک هستند.

و إنما السلطان بأصحابه وأعوانه كالبحر بأماوجه.

جمله خبری است.

تشبیه مقید: شکوه شاه را به اصحاب و اعوانش می‌داند چنان‌که سهمگینی و هیبت دریا را به موج‌هایش. گفتنی است در این تشبیه، هر دو طرف تشبیه مقید است.

* ترجمه بخاری: و شکوه دولت به سیاست بود؛ همچنان‌که سهم دریا در موج است. جمله خبری است.

تشبیه مقید: «شکوه دولت به سیاست» به «سهم دریا در موج» تشبیه شده است؛ گفتنی است در این تشبیه، هر دو طرف تشبیه مقید است.

تشبیه مجمل: تشبیه مجمل است؛ زیرا در آن وجه‌شبه قید نشده است.

تشبیه مرسل: تشبیه از نوع مرسل است؛ زیرا در آن ادات تشبیه ذکر شده است.

** ترجمه منشی: در متن منشی، این جمله ترجمه نشده است.

و من الحمق التماس الإخوان بغير الوفاء، و الأجر بالرياء و مودة النساء بالغلظة و نفع المرء نفسه بضر الناس، و الفضل و العلم بالدعة و الخفض، ولكن ما غناء هذه المقالة و جدا هذا التأنيب؟
جمله نخست خبری است: و من الحمق التماس الإخوان بغير الوفاء، و... و الخفض.

جمله انشایی «ولكن ما غناء هذه المقالة و جدا هذا التأنيب؟» از نوع استفهامی است که در معنای ثانویه خود یعنی نفی به کار رفته است.

جمع: در این عبارت، چند چیز تحت یک حکم قرار گرفته است. درواقع «التماس الإخوان بغير الوفاء، الأجر بالرياء، مودة النساء بالغلظة، نفع المرء نفسه بضر الناس و الفضل و العلم بالدعة و الخفض» تحت حکم حماقت و نادانی قرار گرفته است.

تضاد: میان «نفع» و «ضر» تضاد وجود دارد.

* ترجمه بخاری: بخاری جمله نخست (و من الحمق التماس الإخوان بغير الوفاء، و... و الخفض) را ترجمه نکرده است.

ولكن ما غناء هذه المقالة و جدا هذا التأنيب؟ هرچند (ای برادر من بگفتم و سخت بگفتم و سرزنش تو از اندازه ببردم و تو را راه ادب و صحبت ملوک بازنمودم) می‌دانم که هیچ سود ندارد.
جمله خبری: می‌دانم که هیچ سود ندارد.

** ترجمه منشی: و از نادانی است توقع دوستان مخلص، بی وفاداری و رنج‌کشی و چشم‌داشتن ثواب آخرت به ریا در عبادت و معاشرت زنان به درشت‌خویی و فظاقت و طلب منفعت خویش در مضرت دیگران و آموختن علم به آسایش و راحت. لکن در این گفتار فایده‌ای نیست (چون می‌دانم که در تو اثر نخواهد کرد).
جمله خبری است.

مترجم جمله آخر را که در متن عربی، انشایی بوده است به صورت خبری ترجمه کرده است.

جمع: در این عبارت، چند چیز تحت یک حکم قرار گرفته است. درواقع «توقع دوستان مخلص بی وفاداری، رنج‌کشی و چشم‌داشتن ثواب آخرت با ریا در عبادت، معاشرت زنان با درشت‌خویی و فظاقت، طلب منفعت خویش در مضرت دیگران، و آموختن علم با آسایش و راحتی» تحت حکم نادانی قرار گرفته است.

تضاد: میان «منفعت» و «مضرت» تضاد وجود دارد.

و أنا أعرف أن الأمر فيه كما قال الرجل للطائر: لا تلتمس تقويم ما لا يعتدل، و لا تبصر من لا يفهم.

جمله خبری: و أنا أعرف أن الأمر فيه كما قال الرجل للطائر.

جمله انشایی از نوع نهی: لا تلتمس تقويم ما لا يعتدل، و لا تبصر من لا يفهم.

* ترجمه بخاری: چنان‌که آن مرد آن پرنده را گفت که به راست کردن آنچه راستی نپذیرد مکوش، و از آنکه بی‌خرد بود خرد منیوش (که رنج بری و هیچ بری حاصل نگردد).

جمله خبری: چنان‌که آن مرد آن پرنده را گفت.

جمله انشایی از نوع نهی: به راست کردن آنچه راستی نپذیرد مکوش، و از آنکه بی‌خرد بود خرد منیوش.

تضاد: میان «خرد» و «بی‌خرد» تضاد وجود دارد.

جناس تام مستوفی: «بری» و «بری» جناس تام است؛ زیرا دو کلمه از نظر ظاهر کاملاً مشابه یکدیگر اما از نظر معنی کاملاً متفاوت هستند. همچنین دو لفظ متجانس از دو نوع هستند؛ اولی فعل است و دومی اسم؛ بنابراین جناس تام از نوع مستوفی است.

** ترجمه منشی: و مثل من با تو چنان است چون آن مرد که آن مرغ را می‌گفت که رنج مبر در معالجت چیزی که علاج نپذیرد (که گفته‌اند: «وداء النوك ليس له دواء»).

در متن منشی جمله «و لا تبصر من لا يفهم» ترجمه نشده است.

جمله خبری: و مثل من با تو چنان است چون آن مرد که آن مرغ را می‌گفت.

جمله خبری: گفته‌اند: واء النوك ليس له دواء. «ما قبل این مصراع این است: و بعض الداء ملتئم شفاء. این بیت از قطعه‌ای است که قیس بن خطیم سروده است» (اسفزاری، ۱۳۹۰: ۱۶۱).

جمله انشایی از نوع نهی: رنج مبر در معالجت چیزی که علاج نپذیرد.

تشبیه مقید: «من با تو» به «آن مرد و آن مرغ» تشبیه شده است. تشبیه در این عبارت مجمل است؛ زیرا وجه‌شبهه در آن ذکر نشده است.

جناس اشتقاق: میان «معالجت» و «علاج» جناس اشتقاق وجود دارد.

تشبیه بلیغ: «النوك» (حماقت) به «داء» (درد) تشبیه شده است. تشبیه از نوع تشبیه اضافی است؛ زیرا مشبهه (داء) به مشبه (النوك) اضافه شده است.

تضاد: میان «داء» و «دواء» تضاد وجود دارد.

فقال دمنة: و كيف كان ذلك؟ قال كليلة: زعموا أن جماعة من القردة كن في جبل، فرأين في ليلة باردة يراعة فحسبها نارا، فجمعن حطبا فوضعهن عليها وجعلن ينفخن بأفواههن و يروحن بأيديهن.

جمله انشایی از نوع استفهامی: و كيف كان ذلك؟

جملات خبری: فقال دمنة، قال كليلة، زعموا أن جماعة من القردة، كن في جبل، فرأين في ليلة باردة يراعة، فحسبها نارا، فجمعن حطبا، فوضعهن عليها، وجعلن ينفخن بأفواههن، و يروحن بأيديهن.

سجع مطرف: «أفواههن» و «أيديهن» سجع مطرف است.

* ترجمه بخاری: دمنه گفت آن چگونه بوده است؟ کلیله گفت که آورده‌اند در حکایات که گروهی از حمدونگان شب‌تابی دیدند (و بر وی گرد آمدند)، پنداشتند که آتش است و از هرسویی همزم گرد آوردند و برنهادند و دمیدند (و هرچند بیش دمیدند، به هیچ مقصودی نرسیدند؛ زیرا که چون رنج بدان جایگاه بری که نشاید هیچ بری حاصل نگردد).

در متن بخاری جمله «كن في جبل»، «في ليلة باردة» و «يروحن بأيديهن» ترجمه نشده است.

جمله انشایی: آن چگونه بوده است؟

جملات خبری: دمنه گفت: کلپله گفت که آورده‌اند در حکایات که گروهی از حمدونگان شب‌تابی دیدند و بر وی گرد آمدند؛ پنداشتند که آتش است و از هرسویی هیزم گرد آوردند و برنهادند و دمیدند و هرچند بیش دمیدند، به هیچ مقصودی نرسیدند؛ زیرا که چون رنج بدان جایگاه بری که نشاید هیچ بری حاصل نگردد.

سجع مطرف: بین فعل‌های این چند جمله سجع مطرف وجود دارد؛ زیرا تنها در حرف روی متشابه هستند.

* * * ترجمه منشی: دمنه پرسید که چگونه؟ گفت: آورده‌اند که جماعتی از بوزنگان در کوهی بودند؛ (چون شاه سیارگان به افق مغربی خرامید و جمال جهان‌آرای را به نقاب ظلام بپوشانید، سپاه زنگ به غیبت او بر لشکر روم چیره گشت و شبی چون کار عاصی روز محشر درآمد. باد شمال عنان‌گشاده و رکاب گران‌کرده بر بوزنگان شبیخون آورد. بیچارگان از سرما رنجور شدند. پناهی می‌جستند.) ناگاه نی‌پاره‌ای دیدند (در طرفی افکنده)؛ گمان بردند که آتش است؛ هیزم بر آن نهادند و می‌دمیدند.

جمله انشایی از نوع استفهامی: چگونه؟

جملات خبری: دمنه پرسید؛ گفت آورده‌اند که جماعتی از بوزنگان در کوهی بودند، چون شاه سیارگان به افق مغربی خرامید و جمال جهان‌آرای را به نقاب ظلام بپوشانید، سپاه زنگ به غیبت او بر لشکر روم چیره گشت و شبی چون کار عاصی روز محشر درآمد. باد شمال عنان‌گشاده و رکاب گران‌کرده بر بوزنگان شبیخون آورد؛ بیچارگان از سرما رنجور شدند؛ پناهی می‌جستند؛ ناگاه پراعه‌ای دیدند در طرفی افکنده؛ گمان بردند که آتش است؛ هیزم بر آن نهادند و می‌دمیدند.

منشی نیز جمله «ایروحن بأیدیهن» را ترجمه نکرده است.

استعاره مصرحه: «شاه سیارگان» برای «خورشید» استعاره آمده است.

استعاره تصریحیه تبعیه: در این جمله، «خرامید» استعاره تصریحیه تبعیه است؛ زیرا لفظ مستعار فعل است. در واقع غروب کردن به خرامیدن تشبیه شده است.

استعاره مصرحه: «سپاه زنگ» برای «شب» استعاره آمده است.

استعاره مصرحه: «لشکر روم» برای «روز» استعاره آمده است.

تشبیه حسی به عقلی: شب به کار عاصی تشبیه شده است.

تضاد: بین «شب» و «روز» تضاد وجود دارد.

استعاره مکنیه: باد شمال به انسانی تشبیه شده که عنان‌گشاده و رکاب گران‌کرده و شبیخون آورده است. در این استعاره مشبه همراه با لوازم مشبه‌به ذکر شده و مشبه‌به و ادات تشبیه حذف شده است.

کنایه: «عنان‌گشاده» کنایه از به سرعت وزیدن است.

و قرب ذلك الموضع شجرة عليها طائر، فقال له: لا تتعبن أنفسكن فإن الذي ترين ليس بنار كما تحسبن، فلم يسمعن منه و لم يطعنه. فلما طال ذلك عليه، نزل إليهن.

جمله انشایی از نوع نهی: لا تتعبن أنفسكن.

جملات خبری: و قرب ذلك الموضع شجرة عليها طائر، فقال له، فإن الذي ترين ليس بنار كما تحسبن، فلم يسمعن منه، و لم يطعنه. فلما طال ذلك عليه، نزل إليهن.

* ترجمه بخاری: و در همسایگی ایشان مرغی بود. آواز برآورد. گفت: ای بیچارگان عمر خود به باد مدهید (و بدین

شب‌تاب رنج مبرید) که این آتش نیست. نشنیدند. از درخت به زیر آمد که برود (و ایشان را پند دهد).

در متن بخاری «شجرة علیها» و «لم یطعنه فلما طال ذلك علیه» ترجمه نشده است. جمله انشایی از نوع ندا و نهی: ای بیچارگان عمر خود به باد مدهید و بدین شب‌تاب رنج مبرید که این آتش نیست. جملات خبری: در همسایگی ایشان مرغی بود، آواز برآورد، گفت که این آتش نیست؛ نشیندند. از درخت به زیر آمد که برود و ایشان را پند دهد.

سجع متوازی: «مدهید» و «مبرید» سجع متوازی است؛ زیرا در وزن و روی یکسان هستند. کنایه: به باد دادن عمر کنایه از هدر دادن عمر است.

*** ترجمه منشی: برابر ایشان مرغی بود بر درخت بانگ می‌کرد که آن آتش نیست. البته بدو التفات نمی‌نمودند. جملات خبری است.

جملات «فلم یسمعن منه» و «فلما طال ذلك علیه، نزل إلیهن» در متن منشی ترجمه نشده است.

فمر به رجل فقال: أیها الطائر، لاتلتمس تقویم ما لایعتدل، و تبصیر من لایفهم؛ فإن الحجر الذي لایقدر علی قطعه لاتجرب به السیوف، و العود الذي لاینحني لایعالج حنیه، فإن من فعل ذلك ندم. جمله انشایی از نوع ندا، نهی و شرط: أیها الطائر، لاتلتمس تقویم ما لایعتدل و تبصیر من لایفهم. فإن من فعل ذلك ندم.

جملات خبری: فمر به رجل، فقال...، فإن الحجر الذي لایقدر علی قطعه لاتجرب به السیوف، و العود الذي لاینحني لایعالج حنیه.

تشبیه ضمنی: در این عبارت برای روشن‌تر کردن این موضوع تلاش برای هدایت و بینا کردن فردی که به راهنمایی انسان اهمیتی نمی‌دهد، از مثل در قالب تشبیه ضمنی استفاده شده است؛ مشبه: ما لایعتدل و من لایفهم؛ مشبه به: الحجر الذي لایقدر علی قطعه لاتجرب به السیوف، و العود الذي لاینحني لایعالج حنیه.

*** ترجمه بخاری: مردی از آن جایگاه بگذشت و گفت: ای مرغ، رنج مبر بر آنکه به راه نیاید و به راستی مکوش آن را که در نهاد او سستی بود. سنگی که بریدن نتوان، بر وی شمشیر آزمودن شرط نیست و چوبی که خم نگیرد، راستی هم نپذیرد و هرکه رنج بیهوده برد، به ناچار پشیمانی خورد (و از کرده کیفر برد).

در متن بخاری عبارت «و تبصیر من لایفهم» ترجمه نشده است.

جملات انشایی از نوع ندا، نهی؛ نهی: گفت: ای مرغ، رنج مبر بر آنکه به راه نیاید، و به راستی مکوش آن را که در نهاد او سستی بود.

جملات خبری: مردی از آن جایگاه بگذشت، گفت: ای مرغ، رنج مبر بر آنکه به راه نیاید و به راستی مکوش آن را که در نهاد او سستی بود. سنگی که بریدن نتوان، بر وی شمشیر آزمودن شرط نیست و چوبی که خم نگیرد، راستی هم نپذیرد و هرکه رنج بیهوده برد، به ناچار پشیمانی خورد و از کرده کیفر برد.

تشبیه ضمنی: در این عبارت از مثل در قالب تشبیه ضمنی استفاده شده است؛ مشبه: آنکه به راه نیاید و در نهاد او سستی بود؛ مشبه به: سنگی که بریدن نتوان، بر وی شمشیر آزمودن شرط نیست و چوبی که خم نگیرد، راستی هم نپذیرد.

سجع متوازی: دو فعل «خورد» و «برد» سجع متوازی است؛ زیرا در وزن و روی یکسان است.

تضاد: میان «خم گرفتن» و «راستی پذیرفتن» تضاد وجود دارد.

*** ترجمه منشی: در این میان مردی آنجا رسید، مرغ را گفت: (رنج مبر که به گفتار تو یار نباشند و تو رنجور گردی) و در تقویم و تهذیب چنین کسان سعی پیوستن همچنان است که کسی شمشیر بر سنگ آزماید (و شکر در زیر آب پنهان کند).

جملات «لا تلتمس تقویم ما لا یعتدل و تبصیر من لا یفهم» و «لا یقدر علی قطعه» و «العود الذی لاینحنی لایعالج حنیه فإن من فعل ذلك ندم» در متن منشی ترجمه نشده است.

جمله انشایی از نوع نهی: رنج مبر که به گفتار تو یار نباشند.

جملات خبری: در این میان مردی آنجا رسید، مرغ را گفت: رنج مبر که به گفتار تو یار نباشند و تو رنجور گردی و در تقویم و تهذیب چنین کسان سعی پیوستن همچنان است که کسی شمشیر بر سنگ آزمایش و شکر در زیر آب پنهان کند. تشبیه ضمنی: در این عبارت از مثل در قالب تشبیه ضمنی استفاده شده است. مشبه: در تقویم و تهذیب چنین کسان سعی پیوستن؛ مشبه به: کسی شمشیر بر سنگ آزمایش و شکر در زیر آب پنهان کند.

فلم یلتفت إلی قوله، دنا منهن لیبصرهن، فتناوله بعضهم وضرب به الأرض فقتله، فهذا مثلك فی قلة الانتفاع بالموعة.

همه جملات خبری است.

تشبیه مفصل: در این تشبیه، همه ارکان تشبیه ذکر شده که عبارت است از: مشبه: کاف در «مثلك»؛ مشبه به: طائر؛ وجه شبه: فی قلة الانتفاع بالموعة؛ ادات تشبیه: مثل.

* ترجمه بخاری: و آن مرغ نیز نپذیرفت و پیش رفت که حمدونگان را از آن کار باز دارد. حمدونه‌ای را خشم آمد، در جست و او را بگرفت و بر زمین زد و بکشت. اکنون ای دمنه، این مثال تو است که (نه از ادب خودت سود هست) و نه پندت سود می‌دارد.

جمله انشایی از نوع ندا: اکنون ای دمنه، این مثال تو است.

همه جملات خبری است.

تشبیه مفصل: مشبه: تو؛ مشبه به: مرغ؛ ادات تشبیه: مثال؛ وجه شبه: نه از ادب خودت سود هست و نه پندت سود می‌دارد.

** ترجمه منشی: مرغ سخن وی نشنود و از درخت فرو آمد تا بوزنگان را حدیث نی بهتر معلوم کند. بگرفتند (و سرش جدا کردند). و کار تو همین مزاج دارد و هرگز پند نپذیری (و عظمت ناصحان در گوش نگذاری). همه جملات خبری است.

استعاره مکنیه: خرد به انسانی تشبیه شده است که زبان دارد. در این استعاره مشبه و یکی از لوازم مشبه به ذکر شده است و مشبه به و ادات تشبیه حذف شده است.

نتیجه مقایسه دو ترجمه بر اساس مباحث بالا

با توجه به تحلیل این جملات مشخص می‌شود که هر دو مترجم تقریباً به یک اندازه از آرایه‌ها و صنایع بدیعی و بیانی استفاده کرده‌اند. با وجود این، نگارش بخاری ساده و دور از تکلف، ولی نثر منشی متصنعانه است.

بررسی واژگانی

در این بخش یکایک کلمات عربی متن مبدأ با دو ترجمه مقایسه شده است. نیز برابر نهاد و واژه عربی در لغت‌نامه‌های عربی به فارسی - که از نظر زمانی بر ترجمه‌ها مقدم است - ذکر گردیده است. همچنین اگر مترجمان در ترجمه خود واژه‌ای عربی آورده‌اند، معادل عربی واژه متن عربی کلیده در لغت‌نامه‌های عربی کهن عرضه شده است.

جدول ۲: مقایسه واژگان متن مبدأ و دو ترجمه

ردیف	کلمه عربی در متن مبدأ	برابرنهاده در ترجمه بخاری	برابرنهاده در ترجمه منشی	معادل لغت‌نامه‌های کهن عربی به فارسی	معادل لغت‌نامه‌های کهن عربی به عربی
۱	حلیة و زینة	آرایش	زینت و زیب	زبور	ما یزین به من مصوغ المعدنیات أو الحجارة
۲	ملوك	پادشاه	ملوک	(ملک) پادشاه	
۳	یکثروا	—	کافی ^۲	کثر: بسیار شد	کثرة: نقیض القلة، نماء العدد؛ کثر الشیء، فهو کثیر
۴	یصلحوا	—	مهدب، کافی و کاردان	نیکو و آراسته می‌شود	الصلاح ضد الفساد؛ صلح: وهو صالح و صلح في أمره وأعماله.
۵	أردت	خواستی	می‌خواهی	أراد: خواست	
۶	لایدنو	نزدیک نبود	قربت و اعتماد (نباشد)	دنا: نزدیک شد	دنا: قرب
۷	أسد	شیر	شیر	شیر	
۸	غیر	جز	(کسی) دیگر	سوا	
۹	سلطان	دولت	—	پادشاه، پادشاهی، حجت	الحجة و البرهان
۱۰	بحر	دریا	—	دریا	
۱۱	أمواج	موج	—	موج	
۱۲	حمق	—	نادانی	کم‌خردی، نابخردی، کانائی	
۱۳	التماس	—	توقع	طلب	الطلب
۱۴	إخوان	—	دوستان مخلص	أصدقاء، برادران، دوستان، یاران	جمع الأخ. هم الإخوان إذا لم یكونوا لأب.
۱۵	وفاء	—	وفاداری	پیمان	
۱۶	أجر	—	ثواب	مزد	الجزاء علی العمل، الثواب
۱۷	ریاء	—	ریا	دورویی	
۱۸	مودة	—	معاشقت	دوستی	الود: الحب
۱۹	نساء	—	زنان	زنان	
۲۰	غلظة	—	درشت‌خویی و فظاظت	درشت‌خویی	غلظ: ضد الرقة
۲۱	نفع	—	منفعت	منفعت	ضد الضر
۲۲	نفس	—	خویش	تن، جان، روان، دل	
۲۳	ضر	—	مضرت	مضرت، زیان	ضد النفع
۲۴	علم	—	علم	علم	
۲۵	دعة	—	آسایش	تن‌آسانی	
۲۶	خفض	—	راحت	آسانی، عیش، نیکویش	الدعة، الخصب، اللین

۲۷	غناء	—	فایده	منفعت، کفایت	النفع
۲۸	مقالة	—	گفتار	قول	
۲۹	جدا	سود	—	بی‌نیازی، سود، بخشش	
۳۰	تأنیب	سرزنش	—	سرزنش، نکوهش	
۳۱	قال	گفت	می‌گفت	گفت	
۳۲	رجل	مرد	مرد	مرد	
۳۳	طائر	پرنده	مرغ	پرنده	
۳۴	تقویم	راست کردن	—	راست کردن	قومته: عدلته
۳۵	لايعتدل	راستی نپذیرد	—	اعتدل: استقام	اعتدل: کل ما تناسب، استقام الأمر
۳۶	قال	گفت	پرسید	گفت	
۳۷	کیف	چگونه	چگونه	چگونه	
۳۸	کان	بوده است	—	بود	
۳۹	قال	گفت	گفت	گفت	
۴۰	زعموا	آورده‌اند	آورده‌اند	زعم: اندیشیدن کار	
۴۱	جماعة	گروه	جماعت	گروه، انبوهی	
۴۲	قرده	حمدونگان	بوزنگان	کپی	
۴۳	کن	—	بودند	بودند	
۴۴	جبل	—	کوه	کوه	
۴۵	رأین	—	دیدند	رأی: دید	
۴۶	یراعة	شب‌تاب	نی‌پاره	نی، شب‌تاب	
۴۷	حسین	پنداشتند	—	حسب: پنداشت	
۴۸	نار	آتش	آتش	آتش	
۴۹	جمعن	گرد آوردند	—	جمع: گرد کردن، گرد آوردن	
۵۰	حطب	هیزم	هیزم	هیزم	
۵۱	وضعن	بر نهادند	نهادند	وضع: نهادن، گذاشتن	
۵۲	ینفخن	دمیدند	می‌دمیدند	ینفخ: دمیدن	
۵۳	قرب	همسایگی	برابر	نزدیکی	
۵۴	شجرة	درخت	درخت	درخت	
۵۵	طائر	مرغ	مرغ	پرنده	
۵۶	لیس	نیست	نیست	نیست	
۵۷	لمیسمعن	نشنیدند	—	سمع: شنید	سمع: أصغی
۵۸	نزل	به زیر آمد	—	فرود آمد	
۵۹	مر	بگذشت	—	بگذشت	
۶۰	تقویم	راستی	تقویم و تهذیب	راست کردن	التعدیل
۶۱	لايعتدل	در نهاد او سستی	—	اعتدل: استقام	

			بود		
۶۲	حجر	سنگ	سنگ	سنگ	سنگ
۶۳	لایقدر	نتوان	—	قدر: توانست	
۶۴	قطع	بریدن	—	بریدن	
۶۵	تجرب	آزمودن	آزماید	تجرب: آزمودن	
۶۶	سیوف	شمشیر	شمشیر	شمشیر	
۶۷	العود	چوب	—	چوب، بربط	
۶۸	لاینحني	خم نگیرد	—	ینحنی: خم‌نایدن، دوتا شدن	
۶۹	ندم	پشیمانی خورد	—	پشیمان شد	
۷۰	قول	—	سخن	گفتار	
۷۱	دنا	پیش رفت	—	نزدیکی، نزدیک شد به وی	
۷۲	تناول	بگرفت	بگرفتند	برداشت، گرفت	
۷۳	ضرب	زد	—	بزد	
۷۴	أرض	زمین	—	زمین	
۷۵	قتل	بکشت	—	بکشت	
۷۶	مثل	مثال	—	داستان	
۷۷	انتفاع	سود	—	سود، سود بردن	الحجة، الصفة
۷۸	موعظة	پند	پند و عظت	پند	النصح والتذكير بالعواقب

- مبنای استخراج برابرنهاده‌ها در دو ترجمه، عباراتی است که به شکل مفهومی برگردانیده نشده است؛ نیز واژگان و ترکیبات و عباراتی از متن مبدأ که هیچ‌یک از دو مترجم به ترجمه آنها نپرداخته‌اند، در جدول نیامده است.
- حروف، ضمائر، اسماء اشاره و موصولات در این جدول نیامده است؛ نیز «ال» و تنوین هرچند در معادل فارسی مؤثر بوده، از کلمه حذف شده است.
- کلماتی که در متن تکرار شده و در ترجمه‌ها هم تغییری نداشته (مثل قال، رجل، طائر، نار) تنها یک‌بار آورده شده است؛ مگر آنکه در دفعات بعد، ترجمه آنها متفاوت بوده است.
- اگر مترجمان در ترجمه به ذکر مصداق پرداخته و معنی کلمه را فروگذار کرده باشند (نمونه: بعضهم = حمدونه‌ای؛ قرابین = لشکر و وزیران و کارگران، خدمتگزاران و چاکران)، آن کلمه در جدول نیامده است.
- خط تیره در مقابل کلمه به این معنی است که یا یکی از دو مترجم اصلاً متعرض ترجمه آن نشده و یا آن را همراه با دیگر اجزای جمله به صورت مفهومی برگردانیده است.
- با بررسی این جدول، برابرنهاده‌های واژگان در این دو ترجمه به سه دسته تقسیم می‌شود:
  - دسته اول: واژه فارسی در برابر واژه عربی متن مبدأ؛ مانند شیر در برابر آسد.
  - دسته دوم: واژه ای عربی در برابر واژه عربی متن مبدأ؛ این واژه ممکن است عیناً همان واژه عربی متن مبدأ باشد؛

مانند ملوک، و ممکن است واژه عربی دیگری باشد به جز آنچه در متن مبدأ آمده است؛ مانند ثواب برای اجر، و ممکن است ترکیبی از این دو باشد، مانند تقویم و تهذیب برای تقویم.

دسته سوم: ترکیب فارسی - عربی در برابر واژه عربی متن مبدأ؛ این ترکیبات شامل ترکیب وصفی، ترکیب عطفی و اسم مرکب است. جزء عربی این ترکیب ممکن است عینا همان باشد که در متن مبدأ آمده است؛ مانند دوستان مخلص برای إخوان، درشت‌خویی و فظاظت برای غلظة، وفاداری برای وفاء.

اکنون به بررسی تفصیلی موارد بالا می‌پردازیم:

دسته نخست برابرنهاده‌های کاملاً فارسی است؛ برای مثال در حکایت، واژه «حسین» به کار رفته که بخاری واژه «پنداشتند» را در برابر آن نهاده است؛ بنابراین می‌توان گفت این برابرنهاده‌های فارسی در قرن ششم کاربرد داشته است. گفتنی است واژگان این دسته بیشترین بسامد را نسبت به دو دسته دیگر دارد.

یک بخش از این برابرنهاده‌ها در واژه‌نامه‌های عربی به فارسی در دسترس تا آن دوره - مانند *دستور اللغة المسمی بالخالص*، فرهنگ تازی به پارسی (بخش نخست)، *مقدمة الأدب* (پیشرو ادب)، *تاج المصادر*، *تکملة الأصناف*، *الاسمی فی الاسماء*، *قانون ادب و کتاب المصادر* - آمده است. این بخش در ستونی جداگانه در جدول بالا آمده است؛ بنابراین شاید مترجم در معادل‌یابی این واژگان به کتاب‌های لغت پیش از خود یا هم‌روزگار خود مراجعه کرده باشد؛ مانند واژه «تأنیب» که بخاری به معنای «سرزنش» ترجمه کرده و در آن واژه‌نامه‌ها هم به همین معنی به کار رفته است. این کلمات و معادل آنها عبارت است از:

ملوک (جمع ملک): پادشاه؛ أردت: خواستی؛ أسد: شیر؛ بحر: دریا؛ نساء: زنان؛ غلظه: درشت‌خویی؛ جدا: سود؛ تأنیب: سرزنش؛ قال: گفت؛ رجل: مرد؛ طائر: پرنده؛ تقویم: راست‌کردن؛ کیف: چگونگی؛ جبل: کوه؛ جماعه: گروهی؛ کن: بودند؛ رأین: دیدند؛ یراعه: شب تاب، نی؛ حسین: پنداشتند؛ نار: آتش؛ جمعن: گرد آوردند؛ حطب: هیزم؛ وض عن (+ علی): برنهادند، (بر) نهادند؛ ینفخن: دمیدند؛ شجرة: درخت؛ لیس: نیست؛ لم یسمعن: نشنیدند؛ م ر: بگذشت؛ حجر: سنگ؛ لا یقدر: نتوان؛ قطع: بریدن؛ تجرب: آزمودن؛ سیوف (جمع سیف): شمشیر؛ عود: چوب؛ تناول: بگرفت؛ ض رب: زد؛ أرض: زمین؛ قتل: بکشت؛ انتفاع: سود؛ موعظة: پند.

از این موارد ۳۶ معادل فارسی از آن بخاری و ۲۳ معادل از آن منشی است. معلوم است که برخی از معادل‌ها مشترک است.

بخش دیگر کلماتی است که مترجم برای ترجمه آنها از معادل‌های به‌کاررفته در کتاب‌های لغت استفاده نکرده است. همه این کلمات در واژه‌نامه‌های در دسترس تا آن دوره جستجو شد؛ ولی معادل‌های فارسی که دو مترجم به کار برده‌اند، در هیچ‌کدام از آن فرهنگ‌ها ذکر نشده بود و یا آن واژه به همان شکل یافت نشد؛ برای مثال واژه «حمق» به معنی «کم‌خردی، بی‌خردی، نابخردی، کانائی» ذکر شده (فروزانفر، ۱۳۱۹: ۲۹۳)، ولی در ترجمه نصرالله منشی «نادانی» آمده است؛ بنابراین می‌توان گفت که دو مترجم معادل‌های جدیدی برای این واژگان آورده و به معادل‌گزینی و گاهی واژه‌سازی دست زده‌اند. این واژه‌ها و معادل آنها عبارت است از:

حلیة یا زینة: آرایش، زیب؛ ألا یدنو: که نزدیک نبود؛ غیر: جز، (کسی) دیگر؛ حمق: نادانی؛ نفس: خویش؛ دعة: آسایش؛ مقالة: گفتار؛ طائر: مرغ؛ لایعتدل: راستی نپذیرد؛ قال: پرسید؛ زعموا: آورده‌اند؛ قرده: بوزنگان، حمدونگان؛ قرب: همسایگی، برابر؛ نزل: به زیر آمد؛ تقویم: راستی؛ لایعتدل: در نهاد او سستی بود؛ لاینحنی: خم نگیرد؛ ندم:

پشیمانی خورد؛ قول: سخن؛ دنا (+ من): پیش رفت.

از این موارد ۱۳ معادل فارسی از آن منشی و ۱۲ معادل از آن بخاری است. معلوم است که گاهی هریک از مترجمان، معادل خاص خود را نهاده‌اند.

جدول ۳: واژگان دسته اول

معادل فارسی بر ساخته مترجمان	معادل فارسی موجود در واژه‌نامه‌ها	کل واژگان	*
۲۰	۴۰	۶۰	تعداد
۳۳٪	۶۷٪	۱۰۰	درصد

دسته دوم برابر نهاده‌های عربی در متن مقصد است؛ این دسته چنان‌که گذشت خود به سه بخش تقسیم می‌شود: بخش اول کلماتی در متن عربی است که مترجم عیناً همان کلمات را برای معادل یا برابر نهاده آنها آورده است؛ بنابراین مشخص می‌شود که اینگونه کلمات از نظر مترجم به همان معنایی که در زبان مبدأ کاربرد داشته، در زبان مقصد هم به کار می‌رفته است. در حکایت منظور ۷ واژه زیر در این دسته قرار می‌گیرد:

بخاری (۱ واژه): موج (در برابر «امواج»)

منشی (۶ واژه): زینة (زینت)، ملوک (ملوک)، ریاء (ریا)، علم (علم)، لکن (لکن)، جماعة (جماعت)

افزون بر این، منشی در دو مورد عین کلمه عربی متن مبدأ را در ترکیب به کار برده است: وفاء (وفاداری)، تقویم (تقویم و تهذیب).

می‌بینیم که بیشترین کاربرد واژگان این بخش از آن نصرالله منشی است و در ترجمه بخاری تنها یک مورد (واژه موج در مقابل کلمه امواج) به کار رفته است.

بخش دوم واژگانی است که مترجم برای واژه عربی متن مبدأ، برابر نهاده عربی دیگری را برگزیده است؛ یعنی هر دو واژه عربی است؛ اما متفاوت از یکدیگر. گویا از نظر مترجم، معادل عربی (واژه دوم) برای فارسی‌زبانان آن دوره مأنوس تر بوده است تا اصل عربی آن (واژه اول). واژگانی که در این دسته قرار می‌گیرد عبارت است از:

سلطان: دولت؛ (أن) یکتروا: کافی (بودن)؛ (أن) یصلحوا: مهذب (بودن)؛ التماس: توقع؛ أجر: ثواب؛ مودة: معاشقت؛ غلظة: فظاظة؛ نفع: منفعت؛ ضر: مضرت؛ خفض: راحت؛ غناء: فایده؛ تقویم: تهذیب؛ مثل: مثال؛ موعظة: عظت.

از این موارد ۱۲ معادل عربی از آن منشی و تنها ۲ معادل از آن بخاری است.

برای بررسی واژگان عربی این بخش از فرهنگ‌های عربی به عربی مانند لسان‌العرب، الصحاح و تاج‌العروس استفاده شده است. دو مترجم برای ترجمه واژگان این دسته نیز از معنای به‌کاررفته در کتاب‌های لغت یاد شده استفاده نکرده‌اند و در مقابل همه این کلمات (به استثنای کلمات هم‌خانواده و به‌جز واژه أجر: ثواب) معادل‌انگاشته‌های جدیدی آورده‌اند. گفتنی است در لغت‌نامه‌های عربی به فارسی آن دوران نیز چنین معادل‌هایی یافت نشد (به‌جز نفع: منفعت و ضر: مضرت).

بخش سوم آمیزه‌ای از دو بخش پیشین است؛ یعنی مترجم (نصرالله منشی) در برابر یک واژه عربی در متن مبدأ، از دو واژه عربی استفاده کرده است: لایدنو: قربت و اعتماد (نباشد)؛ تقویم: تقویم و تهذیب.

جدول ۴: واژگان دسته دوم

معادل عربی دیگر	عینا همان معادل عربی	کل واژگان	*
۱۴	۷	۲۱	تعداد
۶۷٪	۳۳٪	۱۰۰	درصد

دسته سوم برابرنهاده‌هایی است که ترکیبی از فارسی و عربی است؛ ما در گزارش این دسته، ترکیب‌های عطفی تفسیری (زینت و زیب، درشت‌خویی و فظاظت، پند و عظت) را نیاورده‌ایم:
(آن) يصلحو: مهذب، کافی و کاردان (+ اند)؛ إخوان: دوستان مخلص؛ وفاء: وفاداری

بررسی واژه یراعه

در برگردان برخی از عبارات و واژه‌های کلیده و دمنه، کاستی‌ها و ناراستی‌هایی دیده می‌شود. جایگاه علمی و ادبی مترجمان و مصححان بر کسی پوشیده نیست؛ ولی در مباحثه علمی، مسامحه روا نیست. در اینجا به یکی از آن نادرستی‌ها (ترجمه واژه یراعه) که در این حکایت دیده می‌شود، اشاره می‌کنیم:

متن عربی کلیده: رأین فی لیلة باردة یراعة فحسبنا نارا (ابن مقفع، ۲۰۱۲ م: ۱۰۱).

ترجمه بخاری: گروهی از حمدونگان شب‌تابی دیدند و بر وی گرد آمدند، پنداشتند که آتش است (بخاری، ۱۳۶۹: ۱۲۲).
ترجمه منشی: جماعتی از بوزنگان در کوهی بودند، پناهی می‌جستند. ناگاه یراعه‌ای دیدند در طرفی افکنده؛ گمان بردند که آتش است (منشی، ۱۳۹۲: ۱۱۶).

منشی در ادامه همین داستان آورده است: «و از درخت فروآمد تا بوزنگان را حدیث یراعه بهتر معلوم کند» (همان: ۱۱۷). در حکایتی دیگر نیز چنین آورده است: «چشم و گوش به ظن و تخمین بسیار حکم‌های خطا کند، چنان‌که کسی در تاریکی شب یراعه‌ای بیند، پندارد که آتش است و بر وی مشتبه گردد، چون در دست گرفت مقرر شود که باد پیموده است» (همان: ۳۲۱).

براساس حواشی مینوی، مصحح بلامنازع کلیده، در نسخه اساس در این داستان به جای دو بار کلمه «یراعه» به ترتیب کلمه‌های «نی‌پاره» و «نی» آمده است: «یراعه کرم شب‌تاب مراد است، در نسخه اساس نی‌پاره و نی آمده است. یراعه به معنی نی نیز هست و قلم را که از نی باشد بدین سبب یراعه گویند. آیا امکان دارد که نصرالله منشی سهوا چنین ترجمه کرده باشد؟» (همان: ۱۱۷، حاشیه ۱ و ۶). وی گویا از روی احتیاط صورت «یراعه» را رجحان داده که هم در متن عربی و هم در یکی از نسخ قدیم فارسی کلیده موجود است (همان: ۳۲۱، حاشیه ۲؛ نیز نگ: جهانبخش، ۱۳۸۷: ۵۶).

زان پس کلیده‌پژوهان هریک برای تخطئه یا توجیه ترجمه منشی نکته‌هایی بازگفته‌اند. مطلب مهم این است که ثابت شود منشی از «یراعه» همان نی و نی‌پاره را دریافته است. دلیل نخست اینکه «ترجمه یراعه به نی‌پاره در کلیده و دمنه منظوم قانعی طوسی هم (که بر مبنای همین ترجمه نصرالله منشی بوده است) دیده می‌شود:

از ایشان یکی پاره نی بدید   چو روشن نمودش فغان برکشید

(همان: مقدمه)

دوم آنکه گفته‌اند صفت «در طرفی افکنده» در ترجمه منشی نشان می‌دهد که «افکنده‌شده جاندار نبوده است و

در نتیجه مراد نویسنده، کرم نبوده است» (زنجانی، ۱۳۸۷: ۱۰۶).

با این وصف برخی بر صحت ترجمه منشی اصرار دارند و معتقدند ایراعه در متن عربی کلیله می‌تواند به معنی نی و چوب باشد. این افراد برای مدعای خود به دو گزاره استناد می‌کنند؛ یکی اینکه در کتاب عجایب‌المخلوقات آمده است: «بعضی از چوب‌ها، آب وی را نیوساند و در آسیاها افکنند. چون کهن شود بشکافند، در شب تاریک مثل آتش افروزد» (همدانی، ۱۳۷۵: ۳۳۰). و دوم آنکه نظامی گفته است:

چو پوسیده چوبی که در کنج باغ   فروزنده باشد به شب چون چراغ
شب‌افروز کرمی که تابد ز دور   ز بی‌نوری شب زند لاف نور
(نظامی گنجوی، ۱۳۸۰: ۳۵۷)

این بدان معنی است که نظامی نیز می‌دانسته که هم کرم شب‌تاب و هم چوب پوسیده در تاریکی، نور پدید می‌آورد. کرمک شب‌تاب حشره‌ای است که در زیر پوست درختان کهنه و در لایه‌های مجوف نی لانه می‌کند. بعد از مرگ، ماده فسفری بدن حشره به درختان می‌چسبد و در تاریکی نورانی دیده می‌شود (زنجانی، ۱۳۸۷: ۱۰۷).

اما آنان که می‌گویند منشی در این ترجمه به خطا رفته است به جمله‌ای از قاضی نظام‌الدین اصفهانی، از ادبای ذولسانین قرن هفتم هجری، استناد می‌کنند که وی در *رسالة الطیر* به مناسبتی از «یراعه» (کرم شب‌تاب) یاد می‌کند و به خطای مترجم کلیله و دمنه در ترجمه این واژه اشاره می‌کند: «و هل تریک الیراعه فی اللیل البهیم سوی نار تستطیر، و قد اخطأ فی تفسیرها بالقلم مترجم کلیله، والمرء یقع ویطیر؛ و آیا یراعه در شب تاریک نورافشان، (چیز دیگری) به تو می‌نمایاند، و مترجم کلیله که این یراعه را به «قلم» برگردانیده، به یقین به خطا افتاده است و البته آدمی (هم فرومی‌افتد و بسان مرغان) گاه فرود می‌آید و گاه پر می‌کشد» (ابن‌الرسول، ۱۳۸۱: ۱۷۰؛ و همان، ۱۳۸۵: ۹۶). نیز خوشبختانه در میان اندک ابیات باقیمانده از ترجمه منظوم رودکی از کلیله، ترجمه محل شاهد در دسترس است و نشان می‌دهد که رودکی یراعه را درست گردانیده بوده است:^۳

کرمک شب‌تاب ناگاهی بتافت   شب زمستان بود، کپی سرد یافت
پشته هیزم برو برداشتند   کپیان آتش همی‌پنداشتند
(شعار، ۱۳۹۰: ۴۷)

نتیجه‌گیری

- محمد بخاری تا حد امکان اصل متن عربی را به فارسی برگردانیده و ترجمه او به متن عربی ابن‌مقفع نزدیک‌تر از ترجمه منشی است.

- یک‌سوم برابرنهاده‌های فارسی مترجمان در واژه‌نامه‌های عربی به فارسی پیش از خود یا هم‌روزگار خود یافت نشد. سهم واژه‌گزینی هریک از دو مترجم در این باره تقریباً برابر است. این بدان معنی است که مترجمان کلیله خود را در این باره صاحب‌نظر و بی‌نیاز از کتاب لغت می‌دانسته‌اند؛ بنابراین می‌توان گفت تدوین یک کتاب لغت از عربی به فارسی براساس این دست ترجمه‌های کهن ضروری است.

- نصرالله منشی و محمد بخاری هرگز در پی آن نیستند که بسان مترجمان امروزی به کمک فرهنگ لغت، واژه‌ها را یک‌به‌یک به زبان دیگر برگردانند؛ بلکه از فهم و استنتاج لغوی خود و شیوه‌ها و شگردهای ترجمه با مهارت بسیاری بهره گرفته‌اند.

- بخاری در برابری واژگان، بیشتر به معادل‌های فارسی گرایش دارد و تنها ۴/۵ درصد واژه‌های عربی است؛ ولی در ترجمه منشی واژگان و عبارات عربی بیشتری (۱۷ درصد) دیده می‌شود.
- یک‌سوم واژه‌های عربی ترجمه‌ها عیناً همان واژه‌های عربی متن مبدأ است و این نشان می‌دهد که آن واژه‌ها در آن روزگار هنوز به معنای اصلی خود در زبان فارسی به کار می‌رفته است. سهم منشی در به‌کارگیری این واژگان به‌مراتب بیش از بخاری است.
- تناسب آهنگینی بین الفاظ و معانی جملات کلیه و دمنه وجود دارد. منشی گاهی به یک واژه بسنده نمی‌کند و از مترادفات متوازن و عطف تفسیری بهره می‌برد. این تناسب، بهترین نمودار مهارت اوست.
- در ترجمه واژه «یراعه» نصرالله منشی به خطا افتاده؛ ولی محمد بخاری آن را به‌درستی ترجمه کرده است.
- هیچ‌کدام از ترجمه‌ها دقیقاً با متن عربی هم‌پوشی ندارد؛ بنابراین تحقیق دوباره درباره نسخه‌های عربی کلیه و دمنه بر مبنای این دو ترجمه کهن ضروری می‌نماید.

پی‌نوشت

۱. در نسخه چاپی «آزمایش» آمده است! به گمان قوی محمد بخاری در ترجمه واژه «حلیه» از کلمه «آرایش» استفاده کرده است؛ ولی این برابرنهاده را کاتب یا خطای مطبعی تحریف کرده است و به صورت «آزمایش» در آمده است. به همین روی ما در بررسی ترجمه همان «آرایش» را مدنظر قرار می‌دهیم.
۲. «کافی» اگر به معنی «بسند» و بی‌نیازکننده و به اندازه کفایت» باشد، معادل «آن‌یکثروا» می‌تواند باشد؛ ولی اگر به معنی «باکفایت و شایسته» باشد، معادل «آن‌یصلحوا» است.
۳. به باور مدافعان نصرالله منشی، او مسلماً آثار رودکی را خوانده و اگر قول رودکی را قبول داشت، دیگر نی و نی‌پاره نمی‌نوشت (زنجانی، ۱۳۸۷: ۱۰۷).

منابع

- ۱- ابن‌الرسول، سید محمدرضا (۱۳۸۵). «تصحیح، ترجمه و شرح مشکلات شماری از قصاید قاضی نظام‌الدین اصفهانی»، پایان‌نامه دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد، به راهنمایی محمد فاضلی و مشاورت کمال موسوی و علی منتظمی.
- ۲- ----- (۱۳۸۱). «قاضی نظام‌الدین اصفهانی (شاعر ذولسانین قرن هفتم هجری)»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ضمیمه شماره ۲۹ و ۳۰، ۱۴۵-۱۸۲.
- ۳- ابن‌مقفع، عبدالله (۲۰۱۲ م). کلیله و دمنه، تحقیق: عبدالوهاب عزام و طه حسین، قاهره: مؤسسه هنداوی للتعلیم و الثقافة.
- ۴- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ ق). لسان‌العرب، بیروت: دار صادر.
- ۵- ادیب کریمینی، محمد بن سعید (۱۳۸۵). تکملة الأصناف، ج ۱، به کوشش علی رواقی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۶- ادیب نطنزی، حسین بن ابراهیم (۱۳۸۰). دستور اللغة المسمى بالخلاص، مقدمه و تصحیح: رضا هادیزاده، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- ۷- اسفزاری، عثمان بن محمد و مؤلفی ناشناخته (۱۳۹۰). شرح اخبار و ابیات و امثال عربی کلیله و دمنه، مقدمه، تصحیح و تعلیق: بهروز ایمانی، تهران: سخن.
- ۸- بخاری، محمد بن عبدالله (۱۳۶۹). داستان‌های بیدپای، تصحیح پرویز ناتل خانلری و محمد روشن، تهران: خوارزمی.
- ۹- بهار، محمدتقی (۱۳۵۶). سبک‌شناسی، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
- ۱۰- بیهقی، احمد بن علی (۱۳۶۶). تاج المصادر، ج ۱، تصحیح: هادی عالم زاده، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- ۱۱- تغلیسی، حبیب بن ابراهیم (۱۳۵۰). قانون ادب، به اهتمام غلامرضا طاهر، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۱۲- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ ق؛ ۱۹۸۷ م). الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، بیروت: دارالعلم للملایین، چاپ ۴.
- ۱۳- جهانبخش، جويا (۱۳۸۷). «تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون ادبی»، آینه میراث، سال ۶، شماره ۳ (پیاپی ۴۲)، ۷۳-۲۴.
- ۱۴- حسینی زبیدی، سید محمدمرتضی (۱۴۱۹ ق). تاج العروس من جواهر القاموس، کویت: وزارة الارشاد و الأبناء.
- ۱۵- حیدری، علی (۱۳۸۶-۱۳۸۷). «بررسی بعضی اختلاف‌های کلیله و دمنه نصرالله منشی با ترجمه عربی ابن مقفع و داستان‌های بیدپای و پنجاکیانه»، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، سال ۱۷ و ۱۸، شماره ۶۸ و ۶۹، ۶۱-۴۵.
- ۱۶- خطیبی، حسین (۱۳۶۶). فن نشر در ادب فارسی، تهران: زوار.
- ۱۷- زمخشری، محمود بن عمر (۱۳۴۲). مقدمه الأدب (پیشرو ادب)، القسم الثانی، به کوشش سید محمدکاظم امام، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۸- زنجانی، برات (۱۳۸۷). «نقدی بر کلیله و دمنه به تصحیح مجتبی مینوی»، مجله زبان و ادبیات فارسی، سال ۴، شماره ۱۰، ۱۰۱-۱۱۱.
- ۱۹- زوزنی، حسین بن احمد (۱۳۷۴). کتاب المصادر، به اهتمام تقی بینش، تهران: البرز.
- ۲۰- شعار، جعفر (۱۳۹۰). دیوان شعر رودکی، تهران: قطره، چاپ ۵.
- ۲۱- صالح‌رامسری، محمدقاسم (۱۳۶۹). منتخب کلیله و دمنه، تهران: امیرکبیر.
- ۲۲- صدقی، حسین؛ کاظم‌زاده، رسول؛ عزیزیان پرگو، عیسی (۱۳۹۳). «بررسی تشابهات و تفاوت‌های لفظی و معنایی کلیله و دمنه در ترجمه‌های ابن مقفع، نصرالله منشی و محمد بن عبدالله بخاری»، مجموعه مقالات دومین همایش ملی ادبیات تطبیقی دانشگاه رازی، کرمانشاه: دانشگاه رازی، گردآوری و تدوین: تورج زینی‌وند، ۹۷۸-۹۵۵.
- ۲۳- ----- (۱۳۹۲). «تطبیق کلی ابواب سه ترجمه کلیله و دمنه و تحلیل منشأ و موضوعات ابواب آن»، کاوش‌نامه ادبیات تطبیقی دانشگاه رازی کرمانشاه، سال ۳، شماره ۱۲، ۳۹-۶۳.
- ۲۴- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۳). تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، تهران: امیرکبیر.
- ۲۵- ضیائی، فاطمه (۱۳۸۷). مقایسه دو اثر ادبی کلیله و دمنه نصرالله منشی و داستان‌های بیدپای محمد بخاری،

- پایان‌نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- ۲۶- ضیف، شوقی (۱۹۶۶ م). *تاریخ الأدب العربی*، قاهره: دارالمعارف، چاپ ۴.
- ۲۷- عزیزیان پرگو، عیسی (۱۳۸۹). *مقایسه تطبیقی دو ترجمه کلیله و دمنه نصرالله منشی و عبدالله بخاری با متن عربی ابن مقفع*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تربیت معلم تبریز.
- ۲۸- عوفی، محمد بن محمد (۱۳۶۱). *لباب الألباب*، ج ۱، تهران: فخر رازی.
- ۲۹- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۵). *شاهنامه فردوسی براساس نسخه ژول مل*، به کوشش عبدالله اکبری‌ان‌راد، تهران: الهام.
- ۳۰- فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۱۹). *فرهنگ تازی به پارسی*، بخش نخست از الف تا ر، تهران: چاپخانه مجلس.
- ۳۱- قاضی خان، بدر محمد ده‌ار (۱۳۵۰). *دستور الاخوان*، ج ۲، به تصحیح سعید نجفی اسداللهی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ۳۲- محجوب، محمدجعفر (۱۳۴۹). *درباره کلیله و دمنه*، تهران: خوارزمی، چاپ ۲.
- ۳۳- ممتحن، مهدی؛ لک، ایران (۱۳۹۲). «نقش ترجمه در ادبیات تطبیقی و داستان نویسی معاصر (با تأکید بر ادبیات فارسی و عربی)». *فصلنامه پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی*، سال ۳، شماره ۹، ۱۱۹-۱۴۱.
- ۳۴- منشی، نصرالله (۱۳۹۲). *کلیله و دمنه*، تصحیح و توضیح: مجتبی مینوی، تهران: ثالث، چاپ ۲.
- ۳۵- میدانی، ابوسعید سعید بن احمد (۱۳۷۷). *الاسمی فی الاسماء*، تحقیق: جعفرعلی امیدی نجف‌آبادی، تهران: اسوه.
- ۳۶- ندا، طه (۱۳۸۰). *ادبیات تطبیقی*، ترجمه زهرا خسروی، تهران: فرزانه.
- ۳۷- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۸۰). *شرفنامه*، تصحیح برات زنجانی، تهران: دانشگاه تهران.
- ۳۸- نظری منظم، هادی (۱۳۸۹). «ادبیات تطبیقی: تعریف و زمینه‌های پژوهش»، *نشریه ادبیات تطبیقی دانشگاه شهید باهنر کرمان*، سال ۱، شماره ۲، ۲۲۱-۲۳۸.
- ۳۹- هلال، محمد غنیمی (۱۳۷۳). *ادبیات تطبیقی*، ترجمه سید مرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی، تهران: امیرکبیر.
- ۴۰- همدانی، محمد بن محمود (۱۳۷۵). *عجایب المخلوقات*، به کوشش جعفر مدرس صادقی، تهران: مرکز.